

Ultimatieve en negatief gebonden *of*-constructies

Willy Vandeweghe

Hogeschool Gent

Dutch has two compound-complex sentence constructions with *of*, which is not the usual homonymous disjunctive connective meaning 'or'. These constructions are characterized by irreversibility, and a specific pragmatic meaning. One of these is a negatively bound construction, characterized by negation or restriction in the first part. The other one is bound by deontic modality in the first part, and is ultimative in meaning. When the latter also contains a negation, it may be hard to keep both constructions apart. This paper deals with the distinctive characteristics of both constructions, the negatively bound and the ultimative one.

1. Negatieve en ultimatieve *of*-constructie

1.1 Negatieve *of*-constructie

De grammatica van het Nederlands is gekenmerkt door een wat idiosyncratische negatief-polaire constructie, die sinds Bos (1964) bekend staat als 'balansconstructie'. Hoewel de constructie er uiterlijk (los van de intonatie) uitziet als een nevenschikking, is er toch een vorm van onderlinge afhankelijkheid tussen beide deezinnen. De volgorde ligt vast, met de negatieve of restrictieve zin verplicht in het eerste lid:

- (1) a. Er gaat *geen dag* voorbij of je komt haar tegen
b. *Je komt haar tegen of er gaat geen dag voorbij
- (2) a. Hij was *nog niet* binnen of het begon te gieten
b. *Het begon te gieten of hij was nog niet binnen
- (3) a. Het scheelde *niet veel / geen HAAR* of ik was overboord geslagen
b. *Ik was overboord geslagen of het scheelde *niet veel / geen HAAR*

2 Willy Vandeweghe

In zijn proefschrift over wat hij de ‘negatief gebonden *of*-constructie’ noemt, beschrijft Welschen (1999) deze constructie semantisch in termen van ‘polaire contractie’. Daarmee bedoelt hij dat de semantiek van NoC’s betrekking heeft op de polaire zone van *q*, waarbij *q* staat voor de propositie in de tweede deelzin. Het doel van de constructie is “om ... de afstand tot het polariteitspunt, de polaire transitie $\langle -q \Rightarrow +q \rangle$ te verkleinen, te minimaliseren of op te heffen” (Welschen 1999: 320). Dit klinkt wat abstract, maar komt voor voorbeelden als (2) of (3) concreet neer op het betekenis-effect ‘klein interval’ of ‘klein verschil’. De spreker geeft m.a.w. aan dat de afstand tussen twee standen van zaken binnen een sequentie minimaal is (‘de bui barstte los *vrijwel tegelijkertijd* met het binnenkomen’). In een zin als (1) wordt ingegaan tegen de verwachting ‘je komt haar op sommige dagen niet tegen’: zelfs de marginale mogelijkheid dat er één dag zou zijn dat je haar niet tegenkomt, wordt ontkend. De ontkenning dat je haar ‘niet tegenkomt’, resulteert in een affirmatieve *q*-zin voorafgegaan door *of*.

Het is, zeker sinds Ladusaw (1980), een bekend gegeven dat indicatoren van negatieve polariteit (het verschijnsel dat bepaalde lexemen beperkt zijn tot een syntactische context die een negatie bevat) niet enkel door negatieve, maar ook door restrictieve uitdrukkingen getriggerd kunnen worden, zoals we zien bij *hoeven* i.p.v. *moeten* na *niet* of *maar*:

- (4) a. Je *hoeft niet* te bellen
b. Je *hoeft maar* te bellen

Dit geldt evenzeer voor de negatief gebonden *of*-constructie:

- (5) a. Hij was *pas* binnen of het begon te gieten
b. Het scheelde *maar een HAAR* of ik was overboord geslagen

De typologie van Welschen bevat vier subcategorieën. Het type geïllustreerd door (1) noemt hij *categoriaal-restrictief*, de zin heeft de waarde van een universeel gekwantificeerde uitspraak (‘*elke dag* [die voorbijgaat] kom je haar tegen’). Voor deze lezing wil ik me echter beperken tot een tweede subtype, nl. het *sequentiële*, zoals geïllustreerd in de voorbeelden (2) tot (5), en ook geconcretiseerd in onpersoonlijke constructies als in (6) en (7). In (6) en (7) bevat de voorzin een metapredikaat als *duren* of *schelen* dat de notie ‘interval’ of ‘verschil’ lexicaliseert. De relatieve grootte van het interval wordt geëxpliciteerd in het maatcomplement waarin de negatie of beperking de weg effent voor de NoC:

- (6) Het duurde *niet lang* / (*nog*) *geen twee minuten* / *maar even* of het ding begon te sputteren.

- (7) Het scheelde *niet veel / geen HAAR / maar een HAAR* of ik was overboord geslagen. [vgl. (5)]

1.2 Ultimatieve *of*-constructie

Er is een *of*-constructie die erg op de NoC lijkt, o.a. omdat de volgorde van de leden evenmin omkeerbaar is: vb. 8 en 9

- (8) a. Sta stil of ik schiet
b. *Ik schiet of sta stil
- (9) a. Geen beweging of ik schiet
b. *Ik schiet of geen beweging.

Ook Welschen behandelt deze constructie, en noemt ze in navolging van buitenlandse voorbeelden 'ultimatief'. De nazin beschrijft wat er zal gebeuren als het ge- of verbod niet opgevolgd wordt, en de term 'ultimatief' heeft ermee te maken dat in het eerste lid een soort van ultimatum gesteld wordt dat, indien NIET nageleefd, leidt tot de consequentie in de tweede deelzin.

Wat de eigenschappen betreft, dergelijke UoC-zinnen zijn in de regel gekenmerkt door een voorzin met imperatieve strekking. Deze voorzin bevat een deontisch-modaal hulpwerkwoord (*moeten, niet mogen*), een imperatief of equivalent van een imperatief (vb. *buiten, of ik maak me kwaad!*). Zoals gezegd is de UoC asymmetrisch, net als de NoC (volgorde ligt vast). Mogelijke parafraze van (8) of (9) met een explicitering van de voorwaarde in (10) en (11):

(10) Sta stil of [*als je niet stil staat*] schiet ik

(11) Geen beweging of [*als je toch beweegt*] schiet ik

Dankzij de conditionele betekenis is de nazin aanvulbaar met ANDERS, signaal van semantische alternativiteit die de constructie als *disjunctief* stempelt (vandaar 'conditionele disjunctie' in Vandeweghe 2004: 270)

(12) Sta stil of ANDERS schiet ik

(13) Geen beweging of ANDERS schiet ik

Vermoedelijk is het vooral de asymmetrie die maakt dat UoC en NoC gemakkelijk verward worden. Zo rekent Van den Toorn (1972: 109) zin (14) -

4 Willy Vandeweghe

(21b) in zijn nummering - ten onrechte tot de NoC's, terwijl die alle kenmerken van een UoC heeft:

(14) Kom niet hier of je krijgt een oplawaai

Opmerkelijk bij deze constructie is dat ze zonder veel betekenisverschil alterneert met een conditionele conjunctie of ultimatieve *en*-constructie, waarbij de voorzin met imperatief door zijn converse vervangen wordt (conditionele conjunctie, vgl. Boogaert 2004):

- (15) a. Loop door **en** ik schiet
- b. Loop door en [*als je doorloopt*] schiet ik
- c. Loop door en [*DAN*] schiet ik

(16) Eén beweging **en** ik schiet

(17) Kom hier **en** je krijgt een oplawaai

1.3 UoC en NoC

De eigenschappen van beide constructietypes vatten we samen in een tabel:

Tabel 1. Gelijkenissen en verschillen UoC / NoC

UoC	NoC
(i) asymmetrisch, d.i. onomkeerbaar	(i) asymmetrisch, d.i. onomkeerbaar
(ii) eerste deel bevat deontische modaliteit of imperatief-equivalent	(ii) eerste deel bevat negatie/restrictie
(iii) te verbinden met analoge en -constructie (UeC) / <i>converse relatie</i>	(iii) occasioneel te verbinden met analoge en -constructie (NeC) / <i>GEEN converse relatie</i>
(iv) tweede deel aanvulbaar met conditionele zin of met ANDERS	(iv) parafrase met ANDERS niet mogelijk

2. Betwiste typetoewijzing

Over het algemeen is Welschen vrij goed te volgen bij de toewijzing van voorbeeldzinnen aan een categorie van NoC. Eén subtype van de sequentiële categorie echter lijkt me problematisch. Hij noemt het “versneld-sanctioneel”,

omdat de *of*-zin de verwoording vormt van een bedreigend alternatief. De zin waar het om gaat is de volgende:¹

(18) Hij mag nu geen enkel foutje meer maken of het is afgelopen

Het argument van Welschen om deze zin bij de NoC's onder te brengen is de semantiek van het geheel zoals die af te leiden valt uit de aanwezigheid van de minimaliseerder (*geen enkel foutje*). De zin is te parafaseren als 'bij het minste foutje is het afgelopen', en volgens Welschen geeft de minimaliseerder aan dat "de toegestane marge ... bijna tot nul" daalt (p. 93): dat is de polaire contractie die kenmerkend is voor de NoC. Of zoals hij het ook nog anders formuleert: de afstandsmarges kunnen gereduceerd worden "tot de kleinst mogelijke (*minimale*) grenswaarde" (p. 136).

Toch heeft Welschen het m.i. verkeerd voor. Om dat aan te tonen, moeten we echter eerst eens kijken naar de minimaliseerders en hier moet een belangrijk onderscheid gemaakt worden.

3. Relatieve en absolute minimaliseerders

3.1. Absoluut: het ZIER-type

Minimaliseerders (Hoeksema 2002) of minimale representanten (Vandeweghe 1981) zijn constituenten - in meerderheid nominaal - die de lexicalisatie vormen van de notie 'allerkleinste hoeveelheid'. Zij treden vaak of bij voorkeur zelfs op binnen een negatief-polaire uitdrukking. Karakteristieke lexicalisaties zijn:

- (19) a. ZIER (als in *geen – om iets geven*)
 b. SNARS (als in *geen – van iets begrijpen*)
 c. MOER (als in *iemand geen – kunnen schelen*)
 d. HAAR (als in *geen – op iemands hoofd krenken*)
 e. WOORD, LETTER (als in *ik geloof er geen – van*) enz.
 f. VIN (als in *geen – verroeren*)

(20) Het kan me *geen ZIER / geen (ene) MOER / geen BARST* schelen

¹ Zin 18 p. 312. De zin die model staat voor (18) is opgetekend uit de mond van een sportverslaggever die het over de tennisser Mats Wilander heeft: *Hij mag nu geen enkel foutje meer maken of het is gedaan met hem* (p. 90).

6 Willy Vandeweghe

Het is het type minimaliseerder dat zich uitstekend leent tot combinatie met *ook maar*, een partikelcluster die de minimaliseerder kenmerkt als mikpunt of focus van de negatie. Dit *ook maar* typeert de absolute minimaliseerders.

(21) ... ZONDER_{NEG} dat het me ook maar *een MOER / een BARST* KON schelen.

In al deze voorbeelden noemen we de minimaliseerder **absoluut**, omdat hij in combinatie met negatie duidt op het absolute ‘niets’: (21) is synoniem met (22):

(22) Het kan me **niet(s)** schelen (dat hij overboord is geslagen).

Bovendien is bij de absolute minimaliseerders een relatief-scalaire explicitering met *maar* onmogelijk:

(23) *Het kon me *maar een ZIER, MOER, DONDER* enz. schelen

3.2. Relatief: het HAAR-type

In sommige contexten constateren we echter dat de minimaliserende uitdrukking **relatief** geïnterpreteerd moet worden. Dan is die wel combineerbaar met *maar* (zonder *ook*), en dit soort minimaliseerder komt typisch voor in het eerste lid van NoC's:

(24) a. Het scheelde *niet veel / geen HAAR* of ik was overboord geslagen
b. Het scheelde *maar een HAAR* of ik was overboord geslagen

De minimaliseerder die in (24) gebruikt wordt, is ondanks de lexicalisering nog perfect doorzichtig, aangezien *haar* al vanouds een indicator is van heel kleine afstand of breedte (vgl. *iemand op een HAAR na missen*). Hij is combineerbaar met *maar*, en heeft zowel bij negatie als bij restrictie betrekking op het ‘relatieve’ niets, d.w.z. een ‘niets’ dat eigenlijk staat voor ‘minimaal iets’, en niet de absolute ontkenning vormt van ‘iets’.² Zo is er in *Het scheelde geen HAAR of*

² Daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat in andere contexten *HAAR* ook als absolute minimaliseerder kan optreden: in combinatie met *krenken* (*haar* als minimaal lichaamsonderdeel), of met negatief polaire elementen als *geen – op mijn hoofd dat eraan denkt*. In die gevallen is de minimaliteit ontleend aan de *kleinheid* van de bedoelde lichaamsbegroeiing, terwijl het bij *schelen*₁ gekozen is om zijn *breedte*-dimensie. Uitgerekend *ZIER* en *HAAR* zijn als minimaliseerders “het meest prominent door de eeuwen heen” (Hoeksema 2002: 128).

... per definitie nog altijd ‘verschil’, ook al is dat verschil uiterst minimaal. Ook als men de minimaliseerder toch door *niets* zou vervangen is dit het relatieve *niets*, dat in feite gebruikt wordt als graadaanduiding op een schaal die ook nog waarden als ‘minder dan niets’ toelaat.

(25) Het scheelde *niets* of ik was overboord geslagen.

Een relatieve minimaliseerder treffen we ook aan bij *duren*, een ander metapredikaat:

(26) Het duurde *niet lang* / (*nog*) *geen twee minuten* / *maar even* of het ding begon te sputteren.

3.3. *Onderlinge verschillen*

We constateren dus dat er twee types minimaliseerders zijn bij twee types *schelen*. Vanuit het oogpunt van minimale representatie zijn deze voorbeelden interessant omdat het werkwoord *schelen* – etymologisch verbonden met *verschil* – een polysemie ontwikkeld heeft met duidelijk verschillende toepassingen. Bij het letterlijke *schelen*₁ in de NoC, komen relatieve minimaliseerders van het HAAR-type voor, en zijn de absolute minimaliseerders van het ZIER-type uitgesloten:

(27) *Het scheelde geen ZIER, MOER, DONDER enz. of ik was overboord geslagen (vgl. met 24)

*Schelen*₂ in het negatief-polaire *kunnen schelen*, is etymologisch beter te verbinden met een afleiding van *verschil*, nl. *onverschillig* (‘bet.: verschil maken’). De relatieve minimaliseerder van het HAAR-type, die bij *schelen*₁ de norm is, is bij *schelen*₂ onmogelijk:

(28) *Het kan me geen HAAR schelen

Wat de distributie t.o.v. *schelen*₁ en *schelen*₂ betreft, is de slotsom: staat bij *kunnen schelen*₂ de wending [NEG + minimale expressie] gelijk met een letterlijk te interpreteren *niet* of *niets*, bij *schelen*₁ (zonder *kunnen*) gaat het om een benadering van ‘niet’ of ‘niets’.

3.4. *Relatieve minimaliseerders en de semantiek van de NoC*

Zowel de lexicale voorkeur voor een relatieve minimaliseerder als de mogelijkheid van laag-scalaire modificering (*maar*) hebben te maken met een fundamenteel gegeven van sequentiële NoC's.

(i) Syntactisch: het genoteerde basisverschil gaat gepaard met een verschil in syntactische distributie: de absolute minimaliseerders vallen binnen het bereik van de negatie, en vormen het operandum van de negatie. De relatieve echter komen voor in een constructie die zelf als operator nog een operandum nodig heeft, nl. de *of*-zin.

(ii) Semantisch: in de bewoordingen van Welschen is in NoC's "de tolerantie weliswaar gering tot miniem, maar in elk geval groter dan nul" (1999: 342).³ Het is de eigenschap van relatieve minimaliteit die de wonderlijke constructie met negatie helpt te verklaren:

- (29) a. Zij was het huis *nog niet* (*nog maar / amper / ...*) binnen of het begon te gieten.
b. De baby had haar *nog niet* gezien (*nog maar* het puntje van haar neus gezien) of hij begon al te lachen.

Een strikte lezing waarbij de bui begint vóór 'zij' binnen is, of de baby begint te lachen vóór 'zij' gezien wordt, zou absurd zijn en staat haaks op de semantiek en de pragmatiek van dit type constructies. De zin met *nog niet* moet hier dan ook iets 'losser' gelezen worden als 'Zij was nog niet **goed** binnen of ...', 'De baby had haar nog niet **goed**, nog niet **helemaal** gezien of ...'. De minimaliseerder vormt dus een hyperbolische manier om het *uiterst korte interval* tussen twee successieve gebeurtenissen aan te geven, maar er is geen sprake van een ontkenning van interval. Conclusie: als de NoC een minimaliseerder bevat, is dat in principe een RELATIEVE minimaliseerder.

³ Dit fenomeen duidt Welschen aan als 'contractieve tolerantie', d.i. "de tolerantie *p* die geboden wordt om van de doeltoestand *q* te mogen afwijken" (p. 341).

4. Terug naar de betwiste zin van Welschen

4.1. Argumenten van Welschen pro NoC

Volgende argumenten pleiten volgens Welschen (1999) bij (18) pro NoC-analyse.

(i) Vormelijk is er de negatieve binding van de nazin, wat inhoudt dat bij weglating van negatie de constructie ongrammaticaal wordt:

(30) *Hij mag nu nog een (enkel) foutje maken of het is afgelopen.

(ii) Zijn tweede argument berust op de specifieke semantiek waarbij de toegestane marge (door Welschen gelabeld als 'perfectieve tolerantie') *tot bijna nul daalt*. Zoals gebleken is echter, zou bij een dergelijke interpretatie een met *maar* te verbinden RELATIEVE minimaliseerder (*HAAR*-type) moeten verschijnen.

(31) ?Hij mag nu *maar* een (enkel) foutje maken of het is afgelopen

Deze zin lijkt me echter op z'n minst discutabel.

4.2. Argumenten anti NoC

Tegen Welschens argumenten pro kunnen ook tegenargumenten gezet worden, weg van een interpretatie als NoC.

(i) Perfectieve tolerantie (= toegestane marge "naderend tot nul") gaat normaal - zoals we al zagen - gepaard met een relatieve minimaliseerder. Nu zijn er een aantal indicaties dat het in (18) om een ABSOLUTE minimaliseerder gaat. Allereerst is er de modificeerbaarheid door *ook maar*:

(32) Als hij nu *ook maar één* enkel foutje maakt, is het afgelopen.

Zoals gezegd in paragraaf 3 echter, passen de absolute minimaliseerders van het *ZIER*-type niet in sequentiële NoC's, aangezien er bij die laatste geen sprake is van absolute ontkenning van kwantiteit, maar van relatieve minimalisering: uitdrukking van afstand of interval, hoe minimaal ook.

10 Willy Vandeweghe

(ii) Negatie in de eerste deelzin is niet absoluut vereist: dezelfde *of*-zin kan volgen op een positieve voorzin die vrijwel hetzelfde betekent als de negatieve voorzin (zie 33); dit pleit tegen negatieve binding.

(33) Hij moet nu (verder) een perfecte match spelen of het is afgelopen.

(iii) een constructie als (18) kan ook zónder minimaliseerder, en dus zonder gedachte aan minimale marge (34)

(34) Hij mag zich nu niet meer vergissen of het is afgelopen.

4.3. *Argumenten pro UoC*

(i) De aanwezigheid van een deontisch-modale voorzin wijst in de richting van UoC. Verrassend is dat Welschen dit argument zelf ook aanstipt (1999: 92), maar het onvoldoende zwaar vindt wegen op semantische gronden.

(ii) Mogelijkheid tot insertie van *ANDERS* in tweede deelzin (ook dat stipt Welschen aan, *ibid.*):

(35) a. Doe je uiterste best / Je moet je uiterste best doen, of *ANDERS* is het afgelopen

b. Hij mag nu geen enkel foutje meer maken, of *ANDERS* is het afgelopen

(iii) Semantische conversie met **en**:⁴

Een met (18) vergelijkbare zin als (36a) alterneert met een conditionele conjunctie:

(36) a. Geen foutje meer **of** het is afgelopen.

b. Nog één foutje **en** het is afgelopen.

4.4. *Slotsom*

Al die argumenten en observaties geven aan dat er alle reden is om zin (18) bij de UoC onder te brengen, en niet bij de NoC zoals Welschen doet. Niettemin

⁴ De vergelijkbaarheid is niet 100%, omdat een prototypische UoC aan een tweede persoon gericht is, terwijl (18) in de derde persoon staat.

blijft zijn hoofdpunt gescoord: het is via asymmetrische disjuncties als de ultimatieve *of*-constructie dat men uitkomt op de “vloeiende overgang van disjunctie naar de pseudo-disjunctie van de NoC” (p. 95), een gegeven dat de traditionele analyse van NoC in termen van conditionaliteit naar de prullenmand verwijst. In evolutionaire termen gesteld zou (18) wel eens de ‘missing link’ kunnen zijn tussen de UoC en de NoC. Dat blijkt zodra we het ultimatieve constructietype in (18) een licht generaliserende ‘tik’ geven: dan komen we vanzelf terecht bij een ondubbelzinnige NoC die het midden lijkt te houden tussen het categoriale en het sequentiële type:

- (37) a. Je mag hier (nog) geen klein fóutje maken, of het is (al) afgelopen. SEQ
 b. Je hoeft hier (nog) maar een klein fóutje te maken, of het is (al) afgelopen. CATEG

Referenties

- Boogaart, R. (2004) ‘“Meet het en je weet het”: Van gebod naar voorwaarde’. In: Daalder, S., Th. Janssen & J. Noordegraaf (red.), *Taal in Verandering: artikelen aangeboden aan Arjan van Leuvensteijn bij zijn afscheid van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit Amsterdam*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU; Münster: Nodus Publikationen, 23-36.
- Bos, G. (1964) *Het probleem van de samengestelde zin*. Londen etc.: Mouton.
- Hoeksema, J. (2002) ‘Minimaliseerders in het Standaardnederlands’. In: *Tabu* 32, 105-174.
- Ladusaw, W.A. (1980) *Polarity sensitivity as inherent scope relations*. Bloomington, Indiana: Indiana University Linguistics Club.
- Van den Toorn, M. C. (1972) ‘Balansschikking en disjunctie’, *De Nieuwe Taalgids* 65, 104-123
- Vandeweghe, W. (1981) 'Ook maar X'. In: *Studia Germanica Gandensia* oude reeks nr. 21 (1980-81), Gent: R.U.Gent, 15-56.
- Vandeweghe, W. [m.m.v. M. Devos en A. De Meersman] (2004) *Grammatica van de Nederlandse zin*. Antwerpen / Apeldoorn: Garant. Derde, herziene druk.
- Welschen, A. (1999) *Duale syntaxis en polaire contractie. Negatief gebonden of-constructies in het Nederlands*. Amsterdam: Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU.